

Daša Pahor

PROTESTANTSKA SEPULKRALNA KULTURA NA OBMOČJU DANAŠNJE SLOVENIJE V 16. STOLETJU

Nova vera v 16. stoletju na Slovensko ni prinesla le sprememb na verskem in posledično tudi na političnem področju, temveč je posegla tudi v vsakodnevne navade prebivalstva. Protestanti so se namreč tudi v življenjskem slogu pogosto naslonili na ideje velikih nemških verskih središč, ter po njihovih zgledih ustanavljali nove šole z urejenim sistemom učitelja-pridigarja in mežnarja-pomočnika ter se držali strogo načrtanega urnika. Zagotovili so nove štipendije za nadarjene otroke, iz nemških središč so prihajale nove smernice vsakdanje noše ..., veliko prelomnico pa je zaznamoval tudi nov način pokopavanja, ki bi ga lahko poimenovali kot renesanso sepulkralnih običajev.¹

V času antike je bilo v navadi pokopavati mrtve na zunanji strani mestnega obzidja na za to posebej namenjenem prostoru. Šele v začetku srednjega veka so pokopališča s širjenjem mestnih jeder pogosto vključili v naseljena območja. Obzidja cerkva so imela prvotno le obrambno funkcijo, sčasoma pa so dobila tudi simbolični pomen meje med svetom mrtvih in živih. Med značilnejše elemente pokopališč predvsem v alpskem območju so sodili svetilnik za večno luč, kostnica in t. i. »Beinbrecher«, široka rešetka na tleh vhoda v pokopališče, ki je pred uvedbo danes vsesplošno razširjenih vrat preprečevala vstop divjim živalim. Sčasoma je ta element dobil tudi simbolični pomen, saj je preprečeval tudi izstop duš mrtvih s pokopališča. Ponekod so ob pogrebih na tej rešetki izvajali del obreda.²

- 1 Enciklopedija Slovenije pod geslom pokopavanje preskoči čas med srednjim vekom in 2. pol 18. stol. Vladimir Simič, Pokopavanje, ES 9, str. 56
- 2 Več o tej temi: SÖRRIES 2003, str. 29.

Vso to stoletja dolgo razvijajočo se tradicijo so začele v 15. stoletju prekinjati posamične novodobne ideje, med drugim tudi ta, da bi se pokopališča zaradi higieničnih razlogov morala ponovno urediti izven naselij. Za večino srednje Evrope, kjer so bile srednjeveške ideje in okus v primerjavi z Italijo močno prisotni še v 16. stoletju, je bila tovrstna novost še zelo nesprejemljiva. Le posamična mesta so se na pobudo tamkajšnjih vladarjev oziroma vodij odločila za ta korak, vendar o novih pokopališčih pred letom 1500 znotraj nemškega govornega območja skoraj še ni mogoče govoriti.³

Za uvedbo novih, od naselij ločenih pokopališč so se v 16. stoletju zavzeli protestanti, kar se ni vedno navezovalo na uvedbo lastnih, od katoliških ločenih prostorov za pokopavanje, temveč se je v tem že skrivala renesančna ideja. V govorih Martina Luthra je namreč že zelo zgodaj opaziti kritični ton proti srednjeveško urejenim pokopališčem; že leta 1527 je v svojem delu *Ob man vor dem Sterben fliehen möge* svetoval pokopavanje izven mestnih središč.⁴ Ob tej priložnosti je zapisal: »... *feiner stiller ort sein (solle), der abgesondert were von allen orten, darauff man mit andacht gehen und stehen kündte, den tod, das jüngst gericht und aufferhebung zu betrachten und betten.*«⁵

Kdaj natančno so ta Luthrova navodila doživela odmev, še ni popolnoma znano, vendar pa je samostojna središča zunaj mestnih obzidij kot protestantsko posebnost sprva na Nemškem in nato drugod mogoče zaslediti že zelo zgodaj. V Arnstadtju je takšno pokopališče nastalo leta 1537, v Eislebnu leto dni kasneje, nato pa so med drugim ta zrasla tudi v Altenburgu (1552), Saalfeldu (1553), Eislebnu (1554), Geri (1556), Leipzigu (1556), Weidi (1564) ... Do danes sta se v delno izvirnem stanju ohranili pokopališči v Halleju (1594) in Buttstädtju (1592–1603).⁶ Obširnejša raziskava, ki bi omo-

3 O spremembah pri pokopavanju v začetku 16. stoletja: HAPPE 2003. Verjetno je prvo pokopališče na severnoalpskem prostoru ustanovil Albrecht IV (Modri), ki je leta 1480 odpotoval iz Münchna v Rim, da bi dobil osebno dovoljenje papeža za postavitev tovrstne strukture. HAPPE 2003, str. 64.

4 HAPPE 2003, str. 70.

5 Cit. po: SCHMUCK 1999, str. 13. Sorodni citati tudi v: HAPPE 2003, str. 70–71.

6 GELLHORN 1918; SÖRRIES 1999, str. 70–71; HAPPE 2003, str. 78ss.

gočila pregled tovrstnih gradenj na širšem ozemlju, kjer se je širila protestantska vera, še ni bila napravljena.

Tem pokopališčem so bila skupna visoka obzidja, navadno postavljena v pravokotni tloris. Na notranji strani so bile izdelane arkade oziroma kriti obhod, v katerem je bil urejen prostor za epitafe, nagrobnike oziroma za slikano dekoracijo. Od 19. stoletja naprej so bila ta pokopališča največkrat napačno imenovana »campo santo«,⁷ v 16. stoletju pa se je skoraj izključno uporabljalo ime »Gottesäcker«.

Natančnejši izvor arhitekturnega načrta takšnih pokopališč še ni znan, nemška središča so ga povzela bodisi po nekem iz Italije izvirajočem tipu, od kjer bi lahko pričakovali renesančne vplive, bodisi so se naslonila na neki danes še neznan prvotni arhitekturni načrt. Vsekakor je ta nova oblika prostora za pokopavanje hitro doživela velik odmev po srednji Evropi, priljubljena pa je ostala vse do danes, ko so pokopališča praviloma urejena zunaj mestnih središč, pogosto pa so prav tako še vedno ohranila obzidja z vencem plitkih niš na notranji strani, kjer stojijo posamični nagrobniki.

V 16. stoletju so bila takšna pokopališča znotraj srednje Evrope značilna skoraj izključno za protestante. Na ozemlju današnje Slovenije je pod vodstvom razgledanega in tako politično kot finančno močnega plemstva nastala cela vrsta tovrstnih arhitekturnih struktur v zadnji četrtini 16. stoletja. Šele v tem času se je namreč na Slovenskem začel velik, vendar kratkotrajen razcvet protestantske umetnosti.⁸ Naročnik je bila druga oziroma tretja generacija samozavestnih

7 Izraz campo santo je v srednjo Evropo, zlasti v Nemčijo, prišel šele v 19. stoletju. V srednjem veku je bilo v glavnem znano le pokopališče v Pisi, katerega vpliva pa za enkrat še ni bilo mogoče povezati z nemškimi protestantskimi pokopališči. HAPPE 2003, str. 76–82.

8 V svojih člankih sem pogosto poudarila svoje odločno nasprotovanje nekaterim starejšim avtorjem, ki so zagovarjali neke vrste mrk na področju umetniškega ustvarjanja in gradnje novih sakralnih objektov za časa reformacije. Glede na ohranjene objekte, arhivske vire in glede na primerjavo z drugimi deželami, kjer protireformacija ni povzročila popolne devastacije, je na Slovenskem za časa reformacije umetnost doživljala pravi razcvet pod pokroviteljstvom najvišjega sloja prebivalstva, ki so za izvedbo del najemali predvsem iz Italije preseljene mojstre. Več o tem med drugim: PAHOR 2005; PAHOR 2006 s starejšo literaturo.

pripadnikov nove vere, ki se je rodila v protestantskem okolju in se največkrat podala na študijska potovanja v velika nemška središča, zato je v primerjavi s prvo generacijo protestantov, ki so se pogosto le prilagajali vplivom iz tujine na domačih tleh, reformacijsko umetnost z arhitekturo poznala iz prve roke.

Celotno število novih protestantskih pokopališč 16. stoletja na Slovenskem še ni popolnoma znano,⁹ prav tako pa ostaja največkrat neznanka tudi njihov videz. Za pokopališče pri Vipavskem Križu je npr. znano le, da so leta 1597 vaščani pripeljali kup kamenja, da bi ga obzidali.¹⁰ Več je znanega o protestantskih pokopališčih na Štajerskem: med drugim so jih ustanovili tudi v Slovenskih Konjicah in v Slovenj Gradcu. Prvega je 21. januarja 1600 porušila protireformacijska komisija,¹¹ o drugem pa arhivski podatki pričajo le, da je v začetku leta 1595 Erazem Gall zum Gallenhoffen prodal neko zemljišče za postavitve pokopališča, zraven pa naj bi uredili še prostor za predikanta in pa *auditorium*, torej kapelo oziroma cerkev za pridiganje.¹²

Več podatkov se je ohranilo o pokopališču pri nekdanji cerkvi v Govčah pri Žalcu, ki velja za najznamenitejšo protestantsko cerkev na Slovenskem. Načrte za cerkev dvanajsterokotne oblike s poligonalno izdelanim prezbiterijem in manjšim zvonikom je že leta 1579 izdelal v Slovenskih Konjicah živeči italijanski arhitekt Pietro Antonio Pigrato. Po letu dni je po manjših lokacijskih zapletih gradnja končno stekla. Gradnja je potekala tekoče, mojster Pigrato je bil pogosto prisoten na gradbišču, sicer pa ga je nadomeščal njegov polir, mojster Peter Salter iz Celja. Predikant Jurij Maček je vodil natančne dnevnik in shranjeval račune, ki omogočajo natančno rekonstrukcijo poteka gradnje.¹³

9 Pri tem ne smemo mešati obravnavanih pokopališč s starejšimi pokopališči, ki so si jih protestanti največkrat le prisvojili (npr. pri cerkvi sv. Petra v Ljubljani).

10 KOBLAR 1894, str. 25.

11 Natančnejši opis dogodkov tega dne v pismu, hranjenem v: StLA, Laa. A. Antiquum XI, Sch. 38 (Gonobiz). Na kratko o tem tudi: PAHOR 2006, str. 133.

12 StLA, Antiquum XI, Sch. 45, pismo 15. 2. 1595.

13 Deloma objavljeno v: PAHOR 2005 s starejšo literaturo in citiranimi viri. V pripravi je tudi natančnejša monografija, kjer so popisani vsi dokumenti.

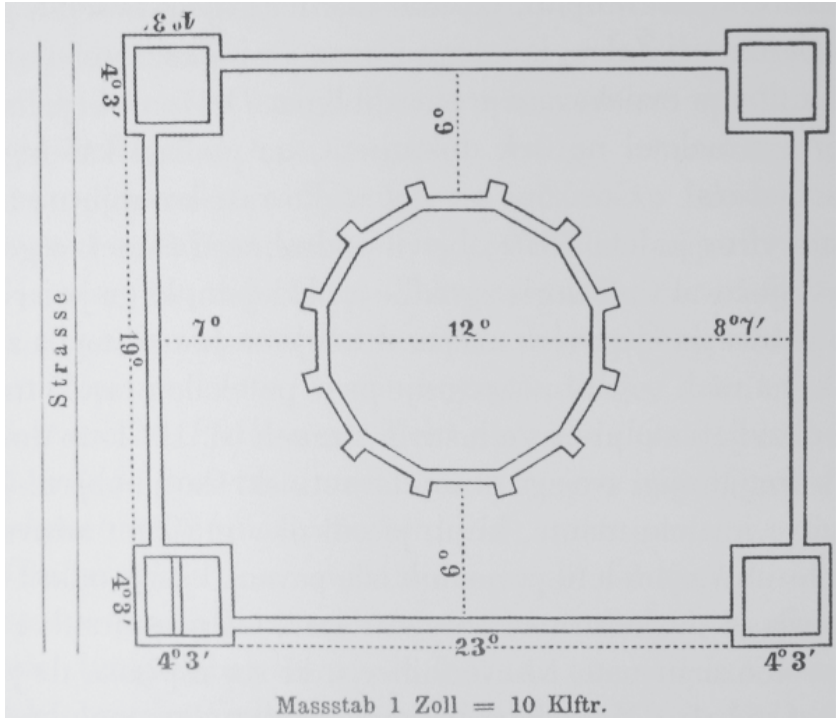
Ko je bila cerkev po slabem desetletju že skoraj končana, je iz višjih vladnih krogov v Gradcu, ki jih je sestavljalo protestantsko plemstvo, prišla zahteva po ureditvi protestantskega pokopališča za celjsko okrožje. Okoli cerkve naj bi v ta namen zgradili še obzidje, za katerega načrt je prav tako naredil arhitekt Pigrato. 7. aprila 1589 je Baltazar Wagen von Wagensperg (Bogenšperk) pisal v Gradec, da je Pigrato naredil »das Modell wegen der kirchen freythoff zu Scharfenau«. ¹⁴ Predračun za obzidje je bil izdelan šele 12. maja, ko so izračunali, da bi morala biti okvirna cena zidave 1370 gld (priloga 1). Kot je razvidno iz izkopanih temeljev iz konca 19. stoletja, ¹⁵ je bilo pokopališče, ki je obkrožalo cerkev, skoraj kvadratne oblike, na vsakem vogalu pa je stal stolp (*slika 1*). ¹⁶ Skupna dolžina sten naj bi bila 176 klafter, višina malce manj kot 3 klaftre (skoraj 6 metrov), tako da je bila skupna površina natanko 490 klafter. Po standardnem ceniku je zidava ene klaftre obzidja stala 2 gld. Površina vseh stolpov naj bi bila 800 klafter, kriti pa naj bi bili s strešniki, kar je skupaj z delom nanese 250 gld. Lesena ostrejša in vse tesarsko delo za vse štiri stolpe sta po predračunu stala še 80 gld, 60 gld pa izdelava posamičnih nadstropij v stolpih. ¹⁷ Čeprav to v predračunu ni omenjeno, so bili stolpi različno veliki, saj se kasneje pogosto omenjata dva večja in dva manjša stolpa. Notranjščini večjih dveh sta bili kasneje urejeni kot bivalni prostori, manjših dveh pa kot skladišča. Mogoče je, da je prvotni načrt pred-

14 StLA Graz, Antiquum XI, Sch. 37, IV, pismo dat. 7. 4. 1589. Wagen je bil t. i. inšpektor za gradnjo cerkve in je moral odobriti vsa večja dela in pregledati stroške, medtem ko je izplačevanje in popis vsakodnevnih stroškov vodil kar sam predikant Jurij Maček.

15 OROŽEN 1879.

16 Ignac Orožen pri izkopavanju obzidja leta 1879 še ni odkril prezbiterija cerkve, zato je izrisana le dvanajsterokotna zasnova. Natančnejši tloris je enajst let kasneje izdelal šele Josef Wastler.

17 StLA Graz, Antiquum XI, Sch. 37, IV, predračun dat. 12. 5. 1589. Tesarski mojster Lovrenc Košir bi po drugem predračunu, kjer naj bi sam poskrbel še za vso dodatno opremo, vključno s kovinskimi deli, dobil 380 gld, vendar mu je bilo izplačanih le 350, zaradi česa se je kasneje, verjetno po njegovi smrti, pritožil Koširjev sin Gašper. Obračun Wagnovih stroškov iz 1. 2. 1594 in pismo Gašperja Koširja iz 18. 11. 1596, oba v: StLA, Antiquum XI, Sch. 37, IV.

Slika 1: Govče pri Žalcu, tloris cerkve s pokopališčem iz leta 1879
po Ignacu Orožnu

videval gradnjo štirih enakih stolpov, vendar je bil kasneje spremenjen. Glede na kasnejše račune je moralo imeti obzidje tudi ena večja in ena manjša vrata.

Obzidje pokopališča so gradili počasi. Čas okoli leta 1590 je namreč pomenil obdobje, ko je umrla velika večina ljudi, ki so še pred desetletjem s svojo vztrajnostjo dosegli pričetek gradnje napredno zasnovane reformacijske cerkve za Celjsko. Med drugim je konec septembra 1591 umrl tudi predikant Jurij Maček. Nasledil ga je njegov pomočnik Janez Weidinger, ki je sicer izviral iz revnega ljubljanskega meščanskega sloja, vendar mu je v mladih letih njegova izrazita nadarjenost zagotovila štipendijo za študij v Tübingenu, ki so jo

razpisali ljubljanski protestantski plemiči.¹⁸ V začetku devetdesetih let je mogoče v dokumentih občutiti večja razhajanja med protestanti na Celjskem, kar se je poznalo tudi pri nadaljnji gradnji govške cerkve. Tudi mojster Pigrato je začel zgubljati zanimanje za zgradbo. 16. avgusta 1589 je Baltazar Wagen pisal Pigratu, naj zgradi cerkveno obzidje ali pa naj za to pošlje nekoga drugega.¹⁹ Po tem času je gradnjo prevzel mojster Peter Salter iz Celja. Pri gradnji so sodelovali tudi nekateri mojstri in rokodelci, ki so pomagali že pri gradnji same cerkve: kamenje je dovažal Matija Kraševc, prvo veliko količino kamenja za obzidje je pripeljal 12. julija 1589, tesarski mojster Lovrenc Košir je poskrbel za lesene dele ... Pokopališko obzidje so gradili po delih. Do leta 1592 so bile verjetno dokončane še tri stranice in vsi stolpi, manjkala je le stranica med večjima stolpoma,²⁰ v katerih so nameravali urediti stanovanjske prostore.

Gradnja obzidja pri govški cerkvi je pomenila le arhitekturno ureditev prostora, saj so mrtve na tem mestu začeli pokopavati še za časa gradnje cerkvene zgradbe. Do leta 1592 se je pokopališče že zelo razširilo, saj je šlo za edino uradno protestantsko pokopališče za celotno Celjsko. Grobove in epitafe dokumenti večkrat omenjajo tako v notranjosti cerkve kot tudi zunaj. Gradnja pravilno zasnovanega obzidja je očitno zmotila dotedanjo ureditev pokopališča. Weidinger je bil namreč primoran, da je pri izkopavanju zemlje za temelje obzidja dal odstraniti nekaj grobov, kar je po svojih besedah storil z

18 Prepisi dokumentov o tem v: StLA, A: ELZE Theodor, K:1, H:3. O tem tudi: ELZE 1877, pp. 31–32; 60–61; RAJHMAN 1997, pp. 147–149. Janezova mati Dina Weidinger je potrdilo na svojo prošnjo in obvestilo o štipendiji dobila dne 2. 4. 1582.

19 StLA Graz, Antiquum XI, Sch. 37, IV, računska knjiga za 1589. Wagen se je po času gradnje samo še enkrat, sicer v zvezi s tesarskimi deli, obrnil po nasvet k Pietru Antoniu Pigratu, hkrati pa tudi h glavnemu deželnemu arhitektu Franzu Märblu, ki je v preteklem desetletju trikrat prišel izmerit cerkev, izdelal pa je tudi načrte za portale. Pismo dne 17. aprila 1591 v StLA Graz, Antiquum XI, Sch. 37, IV

20 Weidinger zapisal, da je dal za izgradnjo (delilne) stene izkopati zemljo okoli dveh velikih stolpov. StLA Graz, Antiquum XI, Sch. 37, IV, računska knjiga za 1. 8.–30. 9. 1592.

vsem dostojanstvom do umrlih (»... *den grundt und die gräber zu den Natürlichen. Salvo honore gemächen außwerfen lassen*«).²¹ Malo za tem so verjetno tudi zaključili z gradnjo obzidja, katerega so prekrili s škodlami.

Rekonstrukcija govškega obzidja je mogoča le na podlagi Orožnovih izkopavanj s konca 19. stoletja in deloma iz arhivskih podatkov. Glede na pogosto improviziranje pri gradnji, ki je opazno v arhivskih dokumentih, saj sta Weidinger in Wagen pogosto tožila zaradi pomanjkanja denarja in je zato zidava potekala po delih, bi morda lahko predvidevali delno odstopanje od prvotnega Pigratovega načrta. Kljub temu, da se pri zasnovi govške cerkve arhitekt močno naslonil na najbolj značilno obliko srednjeevropske reformacijske cerkvene arhitekture,²² pa se je oblika pokopališča navezovala na bolj tradicionalno obliko. Sodobna protestantska pokopališčna obzidja v svoj korpus namreč niso vključevala cerkve oziroma kapele, v govškem primeru pa je cerkev predstavljala jedro zasnove.²³ Zelo visoko obzidje z močnimi stolpi na vogalih je bržkone spominjalo na obrambno obzidje, kot so bila sicer v manj pravilnih oblikah značilna za srednjeveške cerkve. Sočasne primerjave za govško cerkev bi lahko iskali pri zasnovi pravokotnih gradov z obrambnimi stolpi, ki so postali v 16. stoletju priljubljeni tudi pri nas, kjer bi lahko iskali tudi sodobnejše renesančne tendence po centralizaciji prostora. Številni ohranjeni dokumenti tudi ne omenjajo arkad ali niš ali pa celo manjšega

21 StLA Graz, Antiquum XI, Sch. 37, IV, računska knjiga za 1. 8.–30. 9. 1592.

22 Dvanajsterokotna oblika govške cerkve je brez dvoma izvirala iz centralnih oblik cerkva, ki so se z reformacijo začele pojavljati širom po srednji Evropi, verjetno pa so imele svoj izvor pri radikalno antikatoških francoskih centralnih »templjih«. Z nastopom 17. stoletja je njihova priljubljenost malce upadla, vendar pa ta arhitekturni tip ni nikoli bil popolnoma izrinen. V Nemčiji je najznamenitejša cerkev tovrstne oblike stala v Hanavu, porušena pa je bila v drugi svetovni vojni. Kdo natančno je prinesel idejo za izgradnjo centralne cerkve na Slovensko Štajersko iz dokumentov za enkrat še ni bilo mogoče razbrati. Več o tem: PAHOR 2005 s starejšo literaturo.

23 V tem moram nasprotovati Nacetu Šumiju, ki je trdil, da je bil kompleks v Govčah zaradi postavitve cerkve v središče ograjenega prostora edini vzorčni primer idealne rešitve. ŠUMI 1987, str. 200.

obhoda ob notranji strani stranic obzidja, kar je bilo značilno za sočasna pokopališka obzidja v nemških protestantskih središčih. Verjetno je na odklon od pričakovanih arhitekturnih oblik vplivalo dejstvo, da je bilo obzidje dodano naknadno, za tem, ko je pokopališče delovalo že nekaj let (verjetno brez kake posebne ureditve) in se je zato naslonilo na srednjeveški red združitve bivalnih, verskih in sepulkralnih površin. Po drugi strani pa je za širše območje versko in politično pomembna cerkvena stavba v Govčah, obdana z visokim obzidjem in štirimi stolpi, lahko imela tudi močan simbolični pomen in je poosebljala verz »Ein feste Burg ist unser Gott«²⁴ (»močna trdnjava je naš Bog«).

Na Slovenskem Štajerskem je poleg cerkve v Govčah ohranjenih tudi nekaj več dokumentov o cerkvi (avditoriju) in pokopališču pri gradu Betnava,²⁵ med drugim tudi pogodba v dveh verzijah za izgradnjo pokopališča²⁶ in računski knjiga od leta 1588 naprej, ki jo je vodil Klemen Welser von Eberstein (Clemenns Welzer oziroma Welsser). V tem letu so namreč nedaleč stran iz Maribora pod pokroviteljstvom družine Eberstein začeli urejati prostor za pokopavanje z manjšim prostorom za protestantsko pridigo in hišo za predikanta. V nasprotju z govško cerkvijo je pokopališče stalo ločeno od cerkve, po svoji obliki pa se je popolnoma naslonilo na sodobno srednjeevropsko reformacijsko arhitekturo.

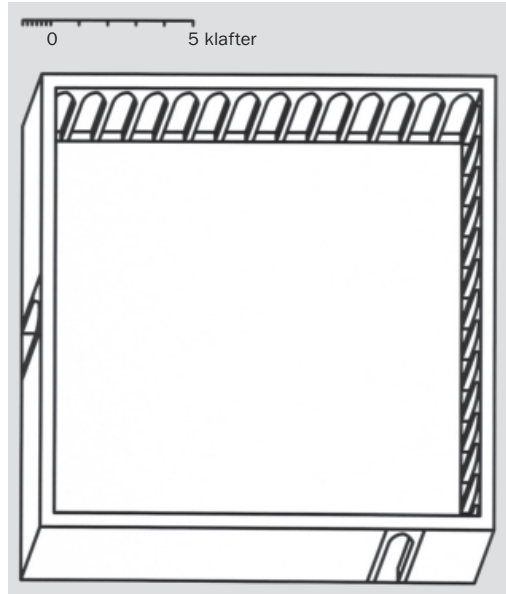
Za izgradnjo pokopališkega obzidja sta 14. julija 1588 podpisala pogodbo Klemen Welzer von Eberstein in Johan Homeli drugi, zdravnik iz Maribora, z Nikolajem Kitom (Kittom) in Benediktom

24 Po drugi strani bi pri zasnovi kompleksa v Govčah lahko iskali idejo Salomonovega templja. Kakršni koli posebni simboliki bi lahko oporekalo dejstvo, da se ta ne omenja v nobenih od izredno številnih dokumentov, vezanih na gradnjo. Problem simbolike govške cerkve je sicer preobširen za razpravo na tem mestu.

25 Vsi dokumenti v: StLA, Antiquum XI, Sch. 51, deloma objavljeni v: OROŽEN 1875, str. 317 ss. V nadaljevanju so citirani le arhivski viri, ne pa tudi nekateri ponavljajoči se podatki v Orožnovi publikaciji.

26 Ena verzija (verjetno prepis izvirne pogodbe) je zapisana na ločeni listini, drug prepis, ki ima že vnesene nekatere dodatke oziroma natančnejše opise, pa je v računski knjigi. StLA, Antiquum XI, Sch. 51.

Slika 2:
Shematična rekonstrukcija pokopališča pri dvorcu Betnava (Daša Pahor)

Riverjem,²⁷ gradbenima mojstroma iz Maribora (*priloga 2*). Mojstra sta se zavzela, da bosta izdelala kvadratno obzidje z dolžino in širino 16 klafter (ca 28,8 m).²⁸ Na notranji strani naj bi bili izdelani pet čevljev široki (malce več kot meter in pol) in dva čevlja globoki (ca 66 cm)

27 Benedikt River oziroma Benedetto da Riva je prišel iz Italije in ustalil v Mariboru, kjer so mu podomačili tudi ime. Verjetno bi lahko predvidevali, da je na Štajerskem v 16. stoletju delovalo več Benediktov iz Rive. Še nek Benedikt se omenja v Gradcu v šestdesetih letih (KOHLBACH 1961, str. 38), vendar verjetno ne gre za istega mojstra, saj se kvaliteta naročil močno razlikuje. Benedik iz Gradca je namreč vodil gradnjo mestne hiše, Benedikt iz Maribora pa je dobri dve desetletji kasneje zidal pokopališče, vodnjak in predikantovo hišo v Betnavi. Še en Benedikt iz Rive (Wenedictus Riwer) se l. 1586 omenja tudi v Celovcu, ko sta z ženo Agato dne 27. 9. krstila sina Hieronima. KL, Stadtpfarre Klagenfurt St. Egid, Matriken 1, Taufbuch 1571–1599. AKL ne omenja nobenega od dveh mojstrov, prav tako ne WASTLER 1883.

28 Za primerjavo moram na tem mestu poudariti, da je bilo pokopališče v Govčah kar 7,5 krat večje, saj je posamična stranica obzidja (po Pigratovih prvotnih načrtih) merila kar 44 klafter, kar je ca 79 metrov.

loki, ki naj bi imeli en in pol čevelj razmaka. Na pokopališče naj bi vodil velik portal, manjše vrata pa naj bi bila izdelana tudi na poti do predikantove hiše. Zidovje naj bi bilo kruto s strešniki. Iz teh podatkov je mogoče izdelati shematično rekonstrukcijo pokopališča (*slika 2*), vendar pa oblika posamičnih detajlov ni znana. Tako pogodba v prvi verziji veleva, naj se na vogalih izdelata neke primerne okrasne elemente, prav tako tudi nad glavnim portalom, kar se lahko plača tudi naknadno. Prepis iste pogodbe v računski knjigi (verjetno narejen za tem, ko so se z mojstroma dokončno dogovorili o okrasju obzidja oziroma po že opravljenem delu) pa kot okrasje obzidja omenja nekakšne »štirioglate cine z luknjami«, kar bi mogoče lahko pomenilo, da je na zgornjem delu obzidja potekal konzolni venec, po štiri takšne »cine« so bile izdelane tudi nad glavnim portalom na notranji in na zunanji strani, za kar sta mojstra dobila še dodatnih štiriinšedemdeset goldinarjev (*»... über den Gotsacker gemeüer wier Egkh zinnen mit hollen, Also auch über Thor wnnnd in mit wier Zinnen, Alle Achte per wierwundsiebzig gulden gemacht ...«*).²⁹ Portala nista izdelala mojstra Kitt in River, temveč kamnosek Anton Filip (Antoni Philip) iz Maribora, ki je prav tako izklesal manjša vrata na predikantovi strani.³⁰

Zgovoren je podatek, da pogodba posebej poudarja, naj bo zunanjščina izdelana iz malih klesanih kamnov, notranjščina pa naj bo zglajena in pobeljena, da se jo bo dalo okrasiti s poslikavami. Poslikave notranjih stranic sten so bile namreč praviloma sestavni element protestantskih pokopališč, ki so se razvila v 16. stoletju v Nemčiji, ideja za to pa izvira neposredno iz Luthrovih govorov.³¹ Ko je leta 1527 pisal o od naselij ločenih pokopališčih, je o njihovi ureditvi namreč dejal še, naj se stene pokopališč poslikajo z ustreznimi podobami (*»... daselbst umbher an der wenden kund man solche andechtig bilder und gemelde lassen malen.«*)³² V svojem delu leta 1542 je o

29 StLA, Antiquum XI, Sch. 51, računska knjiga, str. 38v.

30 Idem. Za izdelavo portalov je bil izplačan 12. junija 1589. O samemu mojstru za enkrat ni znanih več podatkov.

31 O poslikavi protestantskih pokopališč s poudarkom na motivu postave in milosti sem govorila na ikonografskem kolokviju leta 2006 v Ljubljani. O tem bo objavljen tudi članek, ki se deloma nanaša na tukaj obravnavano temo.

32 Cit. po: SCHMUCK 1999, str. 13.

poslikavi pokopališč zapisal tudi: »Wenn man auch sonst die Greber wolt ehren, were es fein, an die Wende, wo sie da sind, gute Epitaphia oder Sprüche aus der Schrifft drüber zu malen oder zu schreiben, das sie fur augen weren denen, so zur Leiche oder auff den Kirchoff giengen ...«,³³ torej naj se na stene pokopališč, kjer te so, naslika epitafe (govori o slikanih epitafih) ali biblijske citate, tako da so ti pred očmi vernikov, ko gredo na pokopališče.

Protestantska pokopališča so bila tako po Luthrovih navodilih pogosto poslikana s celotnimi ciklusi podob, ki so bili izdelane po skrbno zasnovanem ikonografskem programu: med drugim so niše pokopališča v Eislebnu poslikali s postavami iz Stare in Nove zaveze, za pokopališče v Regensburgu pa so ohranjeni arhivski viri s kar tremi različnimi ikonografskimi programi ...³⁴ Primerjave za morebitne poslikave nekdanjih protestantskih pokopališč na Slovenskem bi lahko iskali na bližnjem Avstrijskem Koroškem in Štajerskem, kjer se je ohranilo še nekaj tovrstnih poslikav. V teh primerih ne gre za novo postavljena protestantska pokopališča, temveč za starejša, še srednjeveška pokopališča znotraj cerkvenih obzidij, ki so jih v 16. stoletju pripadniki nove vere prevzeli za svoja, ter njihovo že obstoječo podobo poskušali prilagoditi Luthrovim navodilom. Najbolj znamenit ciklus se je ohranil v Rantenu na Avstrijskem Štajerskem tik ob koroški meji (*slika 3*). Tam so bile ob koncu 16. stoletja med zunanji oporniki cerkve izdelane freske z motivi iz Svetega pisma, ki jih je reformacijsko gibanje smatralo za poučne in primerne za okrasitev prostorov za pokopavanje (žrtvovanje Izaka, molitev na Oljski gori, Jobova zgodba, razodetje na gori Tabor, poslednja sodba, Vnebovzetje ...), kot tudi redki ikonografski motivi, ki jih je razvila nova vera v prvi polovici 16. stoletja. Taka sta tudi vodnjak s Kristusovo krvjo (evharistija) ter motiv postave in milosti.³⁵ V tej danes

33 Idem.

34 V celoti objavljeni in interpretirani v: SCHMUCK 1999. O pokopališču v Eislebnu podrobneje: SÖRRIES 1999, str. 71–73

35 Več o freskah v Rantenu: DIE AUSSENMALEREIEN 1898; WOISSET-SCHLÄGER-MAYER 1964, str. 164–170; SÖRRIES 1999, str. 68–69 s starejšo literaturo. DEHIO-HANDBUCH 1982, str. 389. Ločen članek o motivu postave in milosti v sepulkralni umetnosti na Slovenskem je v tisku.

Slika 3: *Ciklus poslikav na nekdanjem protestantskem pokopališču v Rantenu na Avstrijskem Štajerskem (foto: Daša Pahor)*

zaspani gorski vasici so se ob koncu 16. stoletja zbirali zelo razgledani pripadniki nove vere, med drugim se je tam rodil tudi znameniti avtor in geograf Martin Zeiller (1589–1661). Druge sorodne freske so še dobro ohranjene na zunanjščinah cerkva v vaseh Sagritz in Lind an der Drau na Avstrijskem Koroškem, kjer so nekoč prav tako stala protestantska pokopališča.³⁶

V primeru, da za poslikavo ni bil izdelan celosten ikonografski program, so stene lahko krasili epitafi, bodisi klesani, bodisi slikani, ki so jih dali izdelati posamezni zasebniki. Monumentalna poslikava zunanjščine stolpa v kraju Lind a. d. Drau z majhnimi klečnimi figurami na spodnjem robu, okrog katerih so še zelo slabo vidni napisni trakovi, kaže na to, da je v tem primeru šlo za nagrobni spomenik, namenjen določeni družini.

36 O teh spomenikih tudi: KIENZL, str. 102–103; SÖRRIES 1999

Slika 4: Skica protestantskega pokopališča v Kamniku iz leta 1595
(Archivio arcivescovile Udine, Chiese a parte imperii, Stein o Kamnik)

Ali so za pokopališče pri gradu Betnava v Mariboru zares hoteli izdelati celoten ikonografski cikel, ali pa so bile niše namenjene le posamičnim slikanim epitafom, iz ohranjenih dokumentov ni razvidno. Pred krajšo razpravo o epitafih pa je treba v sklopu o protestantskih pokopališčih na Slovenskem, ki so se zgledovala po nemških vzorih, omeniti še nekdanje protestantsko pokopališče pri Kamniku pri gradu Križ. Če zanj niso ohranjeni tako natančni podatki, kot za zgoraj obravnavani strukturi v Govčah in pri Betnavi, pa se je v Videmskemem arhivu ohranila precej zgovorna skica, izdelana leta 1595 (slika 4).³⁷ Za razliko od dveh štajerskih in znanih nemških pokopališč je bilo tisto pri gradu Križ v Kamniku ovalne

³⁷ Archivio arcivescovile Udine, Chiese a parte imperii, Stein o Kamnik. Za posredovanje vseh podatkov in skice se najlepše zahvaljujem prof. dr. Janezu Höflerju.

oblike.³⁸ Na notranji strani so jasno vidne velike niše, v katerih bi lahko pričakovali klesane oziroma slikane epitafe, na zgornjem pasu niš pa so postavljeni nekakšni medaljoni (slikani ali klesani?). Znotraj samega pokopališča sta vidna zgolj preprosta križa, ki sta bržkone zaznamovala grobove. Več o sami postavitvi pokopališča, ki ga je skupaj z mnogimi drugimi le nekaj let kasneje razdejala protireformacija, ni znanega, tema pa si brez dvoma zasluži natančnejših raziskav na podlagi arhivskega gradiva.

Pokopavanje izven mestnih središč je s seboj prineslo tudi razcvet epitafov. Že od časa srednjega veka naprej sami grobovi niso pomenili prostora obujanja spomina na mrtvo osebo, kot to poznamo danes, temveč so temu služili epitafi – spominske plošče. Pokopališča so bila namreč premajhna, da bi zadostila potrebo po pokopu mnogih umrlih (zlasti v času raznih epidemij), zato so bili grobovi zelo kratkotrajne narave, saj so jih navadno vedno znova uporabili vsakih nekaj let.³⁹ Pokopavanje s krstami je bilo zaradi tega zelo redko, za to pa je bilo treba plačati poseben davek. Finančno močnejše družine oziroma posamezniki so zato namesto nagrobnikov dali izdelati epitafe, ki so jih dali vzdati v cerkvene zidove, včasih tudi v obzidje, kjer je bila verjetnost za njihov dolgotrajnejši obstoj večja. Pogosto so bili ljudje pokopani tudi daleč stran od svojih domov, zlasti v času vojn, in tudi v teh primerih so jim dali svojci izdelati spominske plošče.

16. stoletje je še povečalo število takšnih spomenikov. V tem času je namreč porasla politična in finančna moč meščanstva ter plemstva, izdelava epitafa pa je postalo skoraj nenapisano pravilo in zelo pogosto tudi edini kos umetnine, ki jo je posameznik naročil za časa svojega življenja. Nova vera je brez dvoma še dvignila samozavest naročnikov pri izdelavi tovrstnih plošč, nova pokopališča pa so zagotovila tudi nova mesta. Morda bi lahko računali tudi na izdelavo epitafov izven samega mesta pokopa; če je bil član družine pokopan

38 O pokopališču med drugim tudi: STELE 1929, str. 394; ŠUMI 1987, str. 199. O uničenju pokopališča že: VALVASOR 1689, XI, str. 115

39 O srednjeveškem načinu pokopavanja: SÖRRIES 2003 s starejšo literaturo.

na bolj oddaljenem novem pokopališču, so mu morda svojci postavili tudi spominsko ploščo v cerkvi bliže svojemu domu.⁴⁰

Do danes so se na Slovenskem ohranili predvsem klesani protestantski epitafi, ki so razsejani po celi deželi.⁴¹ V večjih skupinah jih najdemo predvsem na Slovenskem Štajerskem: ob župnijski cerkvi v Celju, Mariboru, na mestu nekdanjega pokopališča v Vurberku, ... V Ljubljani se jih je več ohranilo ob cerkvi sv. Petra, kjer so si pripadniki nove vere prilastili starejše pokopališče, prav tako se je ohranila skupina v frančiškanski cerkvi v Novem mestu, ki so jo prevzeli lutrovci, ... Ti epitafi, za katere bi lahko predvidevali, da so zelo majhen ohranjen del nekdanjega opusa, obsegajo celoten kvalitativni spekter. Za bogatejše naročnike so bili izdelani razkošnejši spomeniki, kot je npr. epitaf za Sigismunda Schrotta⁴² v stranski ladji celjske župnijske cerkve, medtem ko so navadni meščani dobili preprostejše, skoraj šablonsko izdelane plošče.⁴³

Poleg klesanih epitafov so v 16. stoletju izdelovali tudi kovinske in slikane epitafe. Medtem, ko so bili prvi zaradi cene in zahtevnosti izdelave brez dvoma redkejši (kasneje pa praviloma reciklirani zlasti za izdelavo topov za časa vojne), pa bi morali v 16. stoletju računati

40 V večini cerkva znotraj mest so si ob koncu 16. stoletja protestanti prisvojili svoja mesta za pridiganje. To je bilo mogoče predvsem zaradi nastavljanja lastnih predikantov, kjer so pri oltarjih imele posamične protestantske družine beneficije. Po drugi strani pa je izredno veliko župnikov vsaj deloma simpatiziralo z novo vero.

41 Osnovno delo na to temo: CEVC 1981.

42 O Sigismundu Schrottu v arhivskih virih za Celjsko ni znano mnogo, vendar pa je močna pripadnost reformaciji ostala močno zasidrana v njegovi družini. Med drugim je bil Adam Schrott eden glavnih pobudnikov za izgradnjo govške cerkve, v začetku 17. stoletja pa se je kot večina članov družine izselil v tujino. V Regensburg se je za časa protireformacijske čistke leta 1628 v starosti oseminsedemdesetih let preselila tudi Sigismundova hči Genovefa. Tri leta kasneje je umrla in bila pokopana prav na pokopališču sv. Lazarja, za katerega so bili izdelanih zgoraj omenjeni ikonografski programi. StLA Exulantenkartei Doblinger, Familienreihe M-Z. Le leto dni po njeni smrti je bavarska vojska demolirala celotno tamkajšnje pokopališče.

43 Včasih je težko ločevati protestantske in katoliške epitafe 16. stoletja, med drugim tudi zato, ker so bili največkrat delo istih kamnoseških mojstrov. Tema je preobširna za razpravo na tem mestu.

na veliko število slikanih epitafov. Ti so bili brez dvoma naročnikom finančno lažje dostopni, poleg tega pa so dopuščali upodobitev večjega števila motivov. V deželah, ki jih protireformacija ni osiromašila protestantske umetnosti, so tovrstni epitafi 16. stoletja v velikem številu razobešeni znotraj cerkva, največkrat na mestih, kjer bi v katoliških cerkvah pričakovali stranske oltarje. Mnogokrat so prevzeli tudi obliko le-teh. Na Slovenskem se je do danes ohranil le slikani epitaf otrok iz družine Khisl v cerkvi na Pristavi pri Polhovem Gradcu.⁴⁴ Večina ostalih na les slikanih epitafov se je brez dvoma okoli leta 1600 skupaj z drugimi umetninami in tiski znašla na grmadah.

Še manj je znanega o epitafih, slikanih neposredno na steno, ki so nekoč, tako kot na Nemškem in na Avstrijskem Koroškem, morali krasiti stene pokopališč, ali pa so bili po srednjeveški tradiciji kot spominska obeležja izdelani poleg klesanih znotraj cerkva. Na Slovenskem morda še obstoječi tovrstni spomeniki niso bili odkriti, vendar pa se je v graškem arhivu ohranila risba, ki najverjetneje predstavlja eno tovrstnih poslikav. Gre za epitaf bratov Erazma in Sebastijana Schrattenbacha iz leta 1590, ki je nekoč stal v župnijski cerkvi v Radljah ob Dravi (*slika 5*).⁴⁵ Na spodnjem delu sta poleg družinskega grba upodobljena klečeča brata v vojni opravi, na zgornjem delu pa je upodobljen skrajno nenavaden motiv: Kristus v spremstvu treh (!) apostolov steguje roke proti klečečemu možu v bojni opravi, za katerim stoji večja skupina ljudi v orientalskih nošah z velikim lisastim psom ob nogah.

Morda je bila za radeljski epitaf kot predloga uporabljena grafika Virgila Solisa s podobo pred Kristusom klečečega vojskovođe iz

44 O tem tudi: CEVC 1981, str. 82.

45 StLA, Handschrift 28/5, str. 797. Nagrobnik je dala narediti njuna sestra Suzana Schrattenbach, ki je bila od 1584 sicer priorka dominikanskega samostana v Radljah, kar v 16. stoletju ni nujno pomenilo pripadnosti katoliški veri. Družina Schrattenbach je bila zelo aktivna znotraj reformacijske vere, med drugim so sodelovali tudi pri izgradnji govške cerkve. O umrlih bratih iz dokumentov sicer ni znano veliko, po opravah pa bi lahko predvidevali, da sta bila oba v vojaški službi. Stadl je v svojem genealoškem delu sicer zapisal, da naj bi Sebastijan umrl brez nasledstva šele leta 1591, vendar gre glede na letnico in napis na epitafu verjetno za pomoto. StLA, Handschrift 28/5, str. 729.

Slika 5: Slikani epitaf bratov Schrottenbach v nekdanji župnijski cerkvi v Radljah ob Dravi (StLA, Handschrift 28/5, str. 797)

Kapernauma, ki je bila izdelana za delo *Bibllische Figuren dess Newen Testaments* 1565 (Frankfurt am Main).⁴⁶ Na upodobitvi iz graškega arhiva je zelo nerodno prerisana skupina apostolov, ki na epitafu delujejo kot tri samostojne figure, v resnici pa gre le za del večje skupine. Morda bi na podobno napako lahko sklepali tudi pri reprodukciji desne strani epitafa, ki je avtor v začetku 18. stoletja ni več razumel.⁴⁷

Schrattenbachov epitaf je tudi delno primerljiv le z reliefom, ki ga je dal postaviti palatinski grof Ottheimer v Neuburgu a. d. Donau. Ta relief iz leta 1543 je nekoč stal neposredno nad vhodom v protestantsko grajsko kapelo v tem mestu, zdaj pa se nahaja v Bavarskem narodnem muzeju v Münchnu. Ohranjena je tudi skica za izdelavo, katere avtor je Hans Vischer.⁴⁸ Osrednja upodobitev predstavlja pred Kristusom in skupino apostolov klečečo ženo iz Kanaana s spremstvom, ki prosi za ozdravitev svoje obsedene hčerke. Hči sicer ni bila judovske vere, vendar jo je Kristus zavoljo močne materine vere kljub temu ozdravil. Upodobitev je zgolj simbolična in se navezuje neposredno na Luthrovo doktrino o odrešitvi po veri.⁴⁹ Nagrobnik bratov Schrattenbach je brez dvoma nastal na podlagi osebne sporočila njune sestre Suzane, izraženega prek sodobne luteranske ikonografije, vendar pa bo dokončna razrešitev spominske plošče ostala nejasna, dokler arhivski podatki ne prinesejo na dan več podatkov o Erazmu in Sebastijanu Schrattenbachu.

46 Delo reproducirano v: *The Illustrated Bartsch* 19 1987, str. 335ss.

47 Baron Stadl, ki je v svojem obširnem genealoškem delu o štajerskih družinah upodobil celo vrsto nagrobnikov, epitafov in drugih spomenikov, je v svojih prerisih zelo pogosto improviziral, izpuščal detajle in tudi pomembnejše prizore, ki jih verjetno ni dobro razumel, nenatančno skiciral na licu mesta ali pa se je mogoče celo zanašal na skice drugih. O spomenikih slovenskega ozemlja iz tega rokopisa bo objavljan poseben članek v prihodnji številki *Acta historiae artis Slovenica*.

48 Več o tem: SMITH 1994, str. 81–86.

49 Upodobitev je verjetno nastala za priložnost, ko se je leta 1543 palatinski grof Ottheinrich spreobrnil v luteransko vero. Leto dni pred tem je umrla njegova katoliška žena Suzana Bavarska in žena z Kanaana je prispodoba globoko verujoče priprošnje za osebo druge vere. SMITH 1994, str. 81.

Ohranjeni spomeniki, vezani na protestantsko sepulkralno umetnost, pričajo o obširnem posebnem poglavju kulture in umetnosti, ki se je le za kratek čas razvijala na našem ozemlju. Večino spomenikov in večjih arhitektur je uničila protireformacija okoli leta 1600, druge je uničil zob časa. Številni arhivski podatki povezujejo danes ohranjene nagrobnike in epitafe v celovitejšo sliko. Iz te lahko zaključimo, da so se protestanti, ki so živeli na ozemlju današnje Slovenije pri načinu pokopavanja in čaščenja spomina na mrtve skoraj v celoti naslonili na sodobne ideje, ki so se razvile v večjih nemških luteranskih središčih. Po njihovem zgledu so pogosto gradili večja pokopališča zunaj mestnih središč, ki niso pomenila le odmika od katoliških, temveč so bila že podprta s sodobno renesančno idejo. Protestanti so se na nemške vzore naslonili tudi pri okrasju, poslikavi, ikonografiji in pri izdelavi epitafov, ki so bili v 16. stoletju v veliki meri izdelani tudi v tehniki al fresco. V prihodnosti bo arhivsko gradivo brez dvoma prineslo še dodatne podatke, ki bodo še prispevali k poznavanju nekdanje protestantske sepulkralne kulture na Slovenskem.

PRILOGA 1

Predračun za pokopališko obzidje pri cerkvi v Govčah pri Žalcu

12. maj 1589, StLA Graz, Antiquum XI, Sch.

Verzeichnus wnd wberschlag was man den Freüthoff wnb die Khirche
Im Wierttl Cilla, mit ainer maur wnd 4 Thurn der Inhalt
gemachten Modell Pauen Wolte Wurde sich die Werlosung
Erswekhen wie volgt:

Erstlichen halten Alle Meÿrn in ainer leng
zusamen gemessen 176 khlf in die hoch 2" (??)klft

thuet 490. Jede khft wie es Alhieren

In Graz mit Allerlej Pauzeug Zugebung

wnd Ar bait khünte Zuegericht werden p 2 gld

..... 980 gld

Item Alle die Meÿern wnd 4 Thurnen mit dachziegln zu dekken

hielte solchen allen zusamen gemessen

400 khlf, Inde khlf die dachzieglen wnd alle arbeit p 5 Bod ..... 250 gld

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

Item auf Jeden Thurn hülzernen dachgerichten
zumachen wnd allen holz, latten nagln zuraitten
sambt den Zimerwerch wnd Arbeit wurden
für Jeden 20 gld Costen, thuen alle 4 dachgricht ..... 80 gld

Item für Jeden Poden in deren abgedachten
4 Thurn zumachen ain p 15 gld ..... 60 gld

PRILOGA 2

Pogodba za izdelavo pokopališkega obzidja pri gradu Betnava 14. julij 1588

Den Vierzechenten Tag Augusty dis Acht und Achtzigisten Jahrs. Ist Aus Verordnung der Herrn Verordenten Jn Steyr, Auch Jn Namen Vnnd an Statt deren Jm trauelderischen gezirgkh Auspurgerischen Confession Werwhannndten gesessnen Herrn Vnnd Landleüth. Durch Die Edlen Gestrengen, Vnnd Hochgelerten Herrn Clementen Welzer Zu Eberstain, Vnnd Herrn Doctor Jahan Homeli Secundi. Einer Ersamen Landtschafft Jn Steyer Phÿsico, mit Maister Niclas Khitt Vnnd Benedictn Riuär Maurern. Burger Zu Marctburg. Ain Gots Ackher gepew beÿ Wintnau Zuuerrichten Angedingt Worden Wie Volgt

Erstlichen solle das gemeuers lenge Aller Vier Ortten Sechzechen Khlaffter Vnnserer maß haben

In die Höche sambt den grundt, so mit Stain gemauert werden solle Zwo Klaffter, vnnd die Mauer Jm grundt Zween schuech dickh.

Die Mauer Jnwendig Wmb Wnd Wmb mit Schwÿpögen, die solle ain Werkschuech, die Pfeiller aber Vnd die Schwÿpögen Zween schuech dickh. Vnnd Anderthalben Prait sein.

Die Schwÿpögen Jm Liecht sollen Funff werch schuech weit sein, das ganze Gemeuer, Aussen mit ain khlain Wurff Verricht. Innen aber Durchaus Alles Sauber Verricht. Glat Thünnacht (Auf das khoufftig gemäll darauf gemacht müge werden) Vnd Also Sÿ Ernentte Maurer das ganze des Gots Ackher gemeuer. Jnwendig Sauber Weissen.

DAŠA PAHOR

Zu Ain Passern Form. Solle Auf des Gots Arckher gemeuer, An den Vier Erkhen was Formblichs, wie man sich dessen Endtschlissen wirdet, Also Auch Ob des GotsAckher Thür (das man Jnnen auch nach gepëü Bezallen solle) gemacht werden.

Soliches Gots Ackher gemauer sollen Obuermelte Maister Nicolaß Wnnd Be~ Nedict mit dach Ziegl Sauber decken, darzue Jnnen die Notturfft dach Ziegl beÿ den Ziegl stadl ausser Jren khosten geordent.

Alle Hierinnen begriffne Arbeit solle Vorgenante maistern Niclas Khitt Vnd Benedict Riuër Von Jr oelbs Zeug, Als Stain. Mauerziegl. Khalch Sand Wnd dergleichen notturffigen Zeug (Aussen der dachziegl) so zu solichen Mauerwerch Wnd gepew gehörig. Verrichten Vnd Selbs dargeben, sambt Allen Aigner Handtraichung auf Jren selbs Khosten füeren lassen.

Die Mauer Ziegl sollen Maister Nicolaßn Wnnd Benedictn beÿ den Ziegl Städln Wmb Jr bezahlung Werordent. Vnnd dieselben Jnnen an Jrer Ver~ Begriffnen Arbeit geding Abgerat werden.

Prepis iste pogodbe z rahlimi odstopanji

25. maj 1589

Den Funff wnd Zwanzigsten Maÿ Neün wnd Achzigsten Hars, Ist durch Herrn Clementn Welzen In Beÿ sein Herrn Dechter Johann Tomely wnd Michelln Naglitsch mit Maister Niclasn Khüt Vnnd Benedicten Riuer Maurern Burger Zu Marchburg, daß Gepew des Predicanten Haus Beÿ Windtnau, was Mauer Arbeit Zuuerrichten Angedingt. Wnd beschessen worden, Wie Volgt

Erstlichen Ain Stockh am gemeuer Zechen Khlaffter Lang

Dreÿ Khlaffter Vnnd Vier schuech weit.

Das Gemeuer Sambt den grundt Zwo Wnnd ain Halbe Khlaffter Hoch

Die Zwo Seitten Lenge Inder Mauer Zwaen schuech dickh

Die Zwo Ortt Mauern. Jede Anderthalben schuech dickh

In gemelden Stockh dreÿ Schid Meüer Jede ain shuch dickh

RAZPRAVE, ŠTUDIJE

Die dreÿ Schidmeuer sollen dem Gwelben gleich Auf gefüeret. Dar-
ein schliessen gelegt werden, Also auch in Stuben Khamer Vnd Kheller
durch Züg mit Schliessen Einziehen.

Ain Stuben dreÿ Khlaffter lang, Darein dreÿ Fenster Wnnd Ofen
Fueß Zumachen.

Ain Kamer daran Ain Khlaffter Wnd Funff schuech weitt. Darinen Zway
Fenster. Ain Haimbleg machen, mit Außwendigen Endt Gwelbt den
Rohr Vnteren dach. Auch Zu Ain Siß Zurichten.

Von Labmle darin das Hauß Eingang Zwo Khlaffter Wnnd Zween
Schuech Weitt, darein ein Gewolbtes Khüchele, den Hert, Ain Fenster
Den Rauchfnag durchs dach, In der Labn Ain Fenster sambt ainer
Gwelbten stiegen Vnters dach, ain Staffln mit dickhen Penkh
Ladn Zumachen.

Ain Keller oder Speißkhamer, Ain Khlaffter Wnnd Funff schuech
Weitt, darrin Ain Fenster, In Stuben. Khamer. Khuchl vnd Keller
Wo wonnötten Admarn Einzumauern.

Ernente Vier gemachen Alle Zu gewelben Jnnen Sauber Auß zu
Puzen. Chünnichen Wnnd Weissen, das Hauß gemauer ausser
Herumb Sauber Zuuerrichten Vnnd Weissen.

Durch Züg mit schiessen gaitter sambt den Thür
Stökhen souill daran Vonnötten Einzumachen.

In Angeruertten Vier gemachen, die Gewelb oben Auff Zube-
Schütten, Unden die fueß Pöden Wnd oben Auff mit Ziegl
In Mörter glegt Pflastern.

Auff Gemeüer Wmb Wnd Wmb Von ziegln Ain Erkhets gesimbs
Zumachen

Dan so sollen gemelte Maister alles Vorbegriffne gepew Wnd Arbeit
Was Mauerwerch betrifft. Sambt den Grundt graben, Aller
Dings mit Jren selbs Zeug fuer Vnnd Hanndtraichung,
Mit festem Gerecht. Treulich Vnnd Vlaissig Verrichten,
Wo Khonfftig durch Vnfleiß mangl daran Erfunden den-
Selben mit Jren Vnkosten Widerumb Enstatten Vnnd
Guetmachen.

DAŠA PAHOR

Von Obbermeltes Haus gepeu Verrichtung. Solle Herr Welzer Ernentenn Maisterr Maurer drei hundert Wnd Sibenzig gulden, Jeden Gulden zu Sechzig khreüzer oder Funffzechehen Pazen geben, Jnnen Jezt Alspaldt Zu Anfang Auff Angeruerte Arbait Funffzig gulden Erlegen. Vnnd Jn wehrenden Arbait mit der Billichen Notturfft gelts souill sich das geding Erstregkht nit Gesaumbt lassen. Sonder Auf Von Beden thaillen gefertigte Gelt Zedln dargeben.

Da gemelte Maurer An Vorgesdachter Hauß was merens Nott Wendigs machen wurden. So in diser Span oder ding Zedl nit Begriffen. Das solle Jnnen Sonders nach billichen leuch Bezallt werden. Alles so in diser dingnuß Wermwldt, Haben baide thaill. Wan Fest Wnd Stätt Ain Thail dem Andern An Schaden Zuhalten. Mit Mundt Wnnd Hanndt Angelebt, beÿ Verpindung diß Landt Staÿr Schaden Pundt, Als wan der selbe nach Lenng hierinnen geschriben stuende, Treulichen Vnnd Anegeuande. Daß Zu Vnkhundt sein Vnter Vorgemelter Herrn Vnnd Ernanter Maurer Petschaidten Fertigung Zwo gleich lautende Spanzedln Aufgericht, Vnd Jedem thaill. Aine Wolgedachten Herrn Welzer Vnnd die Ander Ernannten Khütt Wnnd Riuar Maurern Augehendigt Worden. Actum In Marburg Vt Supra.

VIRI IN OKRAJŠAVE

AKL – Allgemeines Künstler-Lexikon

IMDK – Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko

KL – Kärntner Landesarchiv

StLA – Steiermarisches Landesarchiv (Štajerski deželni arhiv v Gradcu)

ZUZ – Zbornik za umetnostno zgodovino

DEHIO-HANDBUCH. Steiermark (ohne Graz) (ed. Kurt Woisetschläger - Peter Krenn), Wien 1982, str. 389 (Die Kunstdenkmäler Österreichs)

DIE AUSSENMALEREIEN zu Ranten, *Der Kirchenschmuck*, 1898, str. 91–102

Emilijan CEVC, Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom, Ljubljana 1981

Theodor ELZE, Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain: Festschrift zur vierten Säcularfeier der Eberhard-Karls-Universität, Tübingen 1877

Alfred GELLHORN, *Die Friedhofsanlagen Schlesiens unter besonderer berücksichtigung ihrer Situierung und Gestaltung*, Strassburg 1918

Barbara HAPPE, Die Trennung von Kirche und Grab. Außerstädtische Begräbnisplätze im 16. und 17. Jahrhundert, Raum für Tote (ed. Reiner Sörries), Braunschweig 2003, str. 53–82.

Barbara KIENZL, Malerei, *Renaissance in Kärnten*, Klagenfurt 1996

Anton KOBLAR, Drobtinice iz furlanskih arhivov, IMDK 4, 1894, passim

Rochus KOHLBACH, Steirische Baumeister, Tausendundein Werkmann, Graz 1961

Ignac OROŽEN, Das Bisthum und die Diözese Lavant. Theil 1, Das Bisthum, das Domkapitel und die Dekanate: Marburg, Mahrenberg, Jaring, St. Leonhard in W. B., Kötsch und Zirkoviz, Marburg 1875

Ignaz OROŽEN, Die Lutherische Kirche in Scharfenau, *Mittheilungen des Historischen Vereins für Steiermark*, XXVII, 1879, pp. 12–182

Daša PAHOR, Protestantska cerkev v Govčah pri Žalcu, ZUZ XLI, 2005, str. 59–97.

Daša PAHOR, Podružnična cerkev sv. Ane v Slovenskih Konjicah – protestantska kapela po načrtih italijanskega arhitekta, ZUZ XLII, 2006, str.123–136

Jože RAJHMAN, Pisma slovenskih protestantov, Ljubljana 1997

- Carolin SCHMUCK, *Der Friedhof St. Lazarus in Regensburg und sein geplantes reformatorisches Bildprogramm*, Kassel 1999
- Jeffery Chipps SMITH, *German Sculpture of Renaissance. c. 1520-1580. Art in the Age of Uncertainty*, Princeton - New Jersey 1994
- Reiner SÖRRIES, Der Friedhof St. Lazarus im Kontext einer reformationszeitlichen Friedhofskultur und der Frühgeschichte protestantischer Ikonographie, v: Carolin SCHMUCK, *Der Friedhof St. Lazarus in Regensburg und sein geplantes reformatorisches Bildprogramm*, Kassel 1999, str. 67-75
- Reiner SÖRRIES, Der mittelalterliche Friedhof, Raum für Tote (ed. Reiner SÖRRIES), Braunschweig 2003, str. 27-52
- France STELE, Politični okraj Kamnik. Topografski opis, Ljubljana 1929
- Nace ŠUMI, Arhitektura šestnajstega stoletja in reformacija na Slovenskem, III. *Trubarjev zbornik. Prispevki z mednarodnega znanstvenega simpozija. Reformacija na Slovenskem. Ob štiristoletnici smrti Primoža Trubarja* (Ljubljana, 9.-13. november 1987, ed. Franc Jakopin - Marko Kerševan - Jože Pogačnik), Ljubljana 1996, str. 195-204
- The Illustrated Bartsch 19 (Part 1), German masters of the Sixteenth Century. Virgil Solis: Intaglio Prints and Woodcuts (ed. Jane S. Peters), New York 1987
- Janez Vajkard VALVASOR, Die Ehre des Herzogthums Crain, Wagensperg 1689 (Ljubljana - München, 1971-1973)
- Josef WASTLER, Steirisches Künstler-Lexicon, Graz 1883
- Inge WOISETSCHLÄGER - MAYER, *Die Kunstdenkmäler des Gerichtsbezirks Murau*, Wien 1964 (Österreichische Kunsttopographie XXXV)